

DESPRE DIALECTICA LUI NOICA

DRAGOȘ POPESCU

Noica's Dialectics. The article examines the contribution of the Romanian philosopher Constantin Noica (1909-1987) to the redefinition of concepts as the Being and the Reason, starting from the current meaning of dialectics and from the dialectical value of the Kantian table of categories. Noica's redefinition is based on an act of restructuring of significance and on a reevaluation of the systemic structure of traditional categories.

Key words: categories, categorial functions, Becoming, Being, dialectics

1. La ce bun dialectica?

Se prea poate ca, din tot inventarul terminologic tradițional al filosofiei, nimic să nu fi acumulat o faimă mai proastă decât dialectica. Pe vremea când Goethe își exprima, într-o convorbire cu Hegel¹, îndoielile față de ea, recomandându-le „bolnavilor dialectici”, drept leac binefăcător, studiul naturii, asigurările primite de la marele maestru al dialecticii mai puteau trece drept garanții suficiente. Azi, când agresiunile la care dialectica marxistă a supus deopotrivă comunitatea umană și știința s-au mai potolit, orice repunere în chestiune a dialecticii în general pretinde mai întâi un fel de ritual de purificare, fiindcă am căpătat între timp reflexul apropierii de ceva primejdios. Să dăm ce-a fost, pur și simplu, pradă uitării nu-i cu putință, căci uitarea nu este niciodată atât de eficientă încât să ne redea inocența, o dată ce am pierdut-o. Dimpotrivă, în locul pierdutei inocențe se poate instala în sufletul nostru ceea ce Socrate numea în *Phaidon* misologie și misantropie, efectul unei încrederi excesive și naive, dar înșelate, în corectitudinea argumentelor și integritatea oamenilor².

Gândind o bună parte a vieții sale într-un climat creat de dominația unui regim care nu doar că a făcut din dialectică un instrument de modificare a conștiințelor, ci a mers mai departe, declarând-o unicul mod valabil al filosofiei, Noica ne-a propus propria sa dialectică. Față de monstrozitatea unei gândiri reduse la câteva scheme, impusă cu forța drept unica formă de exprimare a adevărului, orice alternativă pare

¹ Johann Peter Eckermann, *Convorbiri cu Goethe*, trad. L. Iliescu, Editura Univers, București, 1965, p. 622.

² *Phaidon*, 89d, în: Platon, *Opere IV*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 99; G.W.F. Hegel, *Enciclopedia științelor filosofice, Partea întâi, Logica*, trad. de D.D. Roșca, V. Bogdan, C. Floru, R. Stoichiță, Editura Humanitas, București, 1995, p. 48.

mai bună. Însă a fost cu adevărat vorba despre o alternativă? Nici din încredere excesivă în construcția sa teoretică, nici din admirație pentru curajul de care omul a dat dovadă, n-ar trebui să ne grăbim să-i îmbrățișăm filosofului ideile fără să ne punem această întrebare. Căci, dacă Noica a găsit o cale de a evada de sub constrângerile impuse gândirii, el s-a aflat cândva sub imperiul acestora. Însă noi avem date că el a fost supus numai unor constrângeri de altă natură, că libertatea *gândirii* sale nu a fost niciodată sacrificată, nici măcar cu prețul redobândirii libertății *persoanei* sale. Dialectica lui Noica nu a fost o formulă îmbunătățită a celei oficiale și nici un instrument nou, menit să contracareze monstrozitatea acesteia. Nenumăratele mărturii ale rezistenței filosofului față de „ispitele istoriei” ar putea fi înțelese și astfel: filosofia nu poate fi atrasă pe câmpul de luptă al ideologiilor fără a-și pierde esența sa. Chiar dacă acest fapt produce și inconveniente, esența filosofiei constă în *înțelegerea lumii*, nu în *transformarea ei*.

*

Dialectica propusă de Noica – ca orice dialectică autentică – își are originea într-un interes pur filosofic, traiectoria ei încercuiește întotdeauna domeniul reflecției filosofice și, numai în măsura în care filosofiei i se recunoaște dreptul de a se înfățișa ca o formă de cunoaștere înzestrată cu mijloace și interese proprii, drumul parcurs este însăși cunoașterea filosofică.

Regulile pe care filosofia și le asumă în exercițiul ei cel mai propriu nu sunt *alte* decât regulile oricărei gândiri corecte. *Întrebuințarea* acestor reguli a stărnit însă marile controverse privind dialectica.

Este un fapt incontestabil că noi nu gândim numai – și nici măcar în primul rând – filosofic. Gândirea este cel mai prețios instrument cu care noi, oamenii, stăm în fața lumii, făcându-i față; dar acest instrument nu ne este pus la îndemână gata pregătit: *învățăm* să gândim, adică suntem puși adesea în situația să greșim, cel puțin până în momentul în care cursul gândirii ne este îndrumat de acele reguli pe care însăși erorile noastre ne-au silit să le impunem gândirii. Nu suntem scutiți de eroare nici atunci când ne supunem întrutotul regulilor gândirii corecte, dar cel puțin avem de acum înainte *criterii* după care să recunoaștem și apoi să eliminăm eroarea. Ne putem opri la aceste criterii și ne putem dedica cu totul studiului lor. Însă prin aceasta n-am ajuns încă la filosofie.

„Gânduri au toți oamenii, poate au și alte viețuitoare”, ne spune Noica, „dar idei nu are decât cel care întoarce gândul asupra gândului”³. Abia cu „întoarcerea gândului asupra gândului” se naște de drept filosofia și se amorsează orice procedeu dialectic. Dar cum am putea înțelege mai bine această reflexivitate, descrisă ca „întoarcere a gândului asupra gândului”? Alăturând-o gândirii guvernată simplu de reguli, descoperim că „una vrea legile, alta sensurile” sau, cu alte cuvinte, temeuriile pe care se sprijină însăși inflexibilitatea legilor, că „una caută exactitatea, cealaltă adevărul”, care nu exclude exactitatea, dar este, în orice caz, ceva mai mult decât ea. În sfârșit, dintre cele două, una caută „cu prioritate logicul, alta

³ C. Noica, *Devenirea într-o ființă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 16.

cu prioritate dialecticul”⁴. Dialecticul nu apare ca un procedeu arbitrar, o simplă schemă prin care supunem gândirea, ci rezultă chiar din capacitatea gândului de a se întoarce asupra lui însuși⁵.

Se află cele două forme ale gândirii, cea guvernată de reguli, sau logică, și cea care întoarce gândul asupra gândului, sau dialectică, în concurență? Se exclude una pe cealaltă în mod absolut? Pe urmele lui Kant, ultimele două veacuri au înclinat să dea un răspuns afirmativ la această întrebare, cu tot efortul depus de Hegel împotriva consolidării convingerii că lucrurile ar sta așa. Concluziile lui Kant, conform cărora gândirea aplicată gândirii nu se reflectă decât pe sine au fost înțelese în sensul că rezultatul, din punctul de vedere al cunoașterii, este nul, și nu – așa cum voia Hegel să fie înțelese – că acesta este singurul mod prin care gândirea se poate înțelege pe sine. „Întoarcerea gândului asupra gândului” se mai poate bucura de certitudinile pe care le oferă criteriile furnizate de logică? Răspunsul la această întrebare a fost mai degrabă negativ. De fapt, răspunsul negativ despre care e vorba aici este tot o formă de dialectică, așa numita „dialectică negativă”, de care încă Socrate se folosea pentru „a dizolva particularul”⁶, adică pentru a obliga conștiința să scoată din ea însăși adevărul, zguduindu-i încrederea față de sine și față de lumea propriilor opinii. Dialectica negativă s-a dovedit însă un procedeu mai greoi decât cele ale logicii, drept pentru care a și fost abandonată, cu toate că scopul ei nu era identic cu cel pentru care definim sau raționăm în mod obișnuit.

Noica își construiește așadar dialectica sa *împotriva* unei tendințe generale de contestare a valorii acesteia. Cum justifică el această opțiune? Putem invoca două motive pentru care dialectica i se pare filosofului inevitabilă. Unul este istoric, celălalt sistematic.

Necesitatea istorică a dialecticii este o consecință paradoxală a succesului imens pe care l-a avut cealaltă formă a gândirii, cea logică. „Tocmai pentru că știința a reușit atât de bine, ea a devenit seriozitatea însăși. Ingenuitatea naturii, mirările, naivitatea de primă instanță, s-au pierdut – și de altfel nu mai pot și nu mai trebuie să fie regăsite”⁷. Această situație este neconvenabilă omului care, scos din somnolența animalității, tinde să adoarmă iar în umbra propriilor creații.

Din punctul de vedere sistematic – în care originalitatea filosofului își spune cuvântul în chip substanțial⁸ – trebuie înțeles cum se cuvine faptul că, pentru Noica, rațiunii, văzută adesea azi ca o facultate de deliberare, care intervine pentru a decide, a estima, a da valoare logică lucrurilor⁹, cu alte cuvinte rațiunii integrate complet în

⁴ Idem, *Douăzeci și șapte trepte ale realului*, Editura Științifică, București, 1969, p. 8.

⁵ A se vedea C. Noica, *Devenirea întru ființă*, p. 18-19, pentru o ilustrare simplă a „întoarcerii gândului asupra gândului” în cazul a două dialoguri de tinerete ale lui Platon (*Euthydemos* și *Menon*).

⁶ G.W.F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. I, trad. D.D. Roșca, Editura Academiei, București, 2005, p. 473.

⁷ C. Noica, *Douăzeci și șapte de trepte ale realului*, p. 8.

⁸ Secțiunea A. *Cercul în tabla categoriilor* a cap. al doilea din primul volum al *Devenirii întru ființă* este, probabil, cheia de boltă a întregii reconstrucții noiciene a dialecticii. Numai ea este de ajuns pentru a-i confirma sau infirma proiectul.

⁹ Idem, *Etos neutral și etos orientat în rațiunea hegeliană*, în: „Revista de filosofie”, tom XXIII, nr. 2, 1976, p. 193.

orizontul gândirii logice, trebuie să-i fie restituită tendința realizării de sine, tendința spre propria încorporare¹⁰, tendința ei firească de a întoarce gândul asupra gândului. Această tendință a rațiunii este regăsită chiar în *Critica rațiunii pure*, adică acolo unde a început procesul ce a culminat cu reducerea ei la starea în care se găsește. Lista categoriilor kantiene se deschide către trei noi *funcții categoriale*. Acestea sunt, în ordinea impusă chiar de tabelul lui Kant, devenirea, devenirea întru ființă și ființa, care „se potrivesc categoriilor și, într-un sens, le înglobează”¹¹. Tranziția categoriilor către cele trei funcții categoriale nu este *impusă* de Noica, evitându-se astfel adâncirea conflictului dintre logic și dialectic printr-o respingere, pe care *Aufhebung* hegeliană o permitea încă, a celui dintâi de către cel de-al doilea. Contestarea logică a dialecticii nu-și mai găsește în dialectică o reacție asemănătoare.

O dată acceptată, trecerea categoriilor kantiene în funcțiile categoriale propuse de Noica dezvăluie o privesc neobișnuită: „*Rațiunea*, reflectată în *intelect* după cantitate, calitate, relație, modalitate, dă înțeles *devenirii* (ca pluralitate, negație, cauzalitate, posibilitate), apoi *devenirii întru ființă* (ca unitate, realitate, inherență, existență) și în fine *ființei* (ca totalitate, limitare ce nu limitează, autonomie, necesitate), făcând posibilă *judicata*, ce tinde să regăsească *rațiunea*, termenul de la început”¹². Nu faptul că rațiunea își recuperează imaginea fragmentată și se regăsește pe sine pornind de la intelect, prin intermediul facultății de judecare, constituie noutatea aici. Și pentru Hegel rațiunea se revela drept certitudinea de a fi întreaga realitate, tot la capătul unui drum ce începea cu simpla categorie¹³. Ci refacerea pas cu pas a deducției kantiene, pentru a pune în evidență tranziția către funcțiile categoriale. Această întreprindere decisivă a fost ocolită de Hegel, care preferă să ofere în locul ei *Fenomenologia spiritului*, dovada adusă de experiența conștiinței a îndreptării *Logicii* sale. Neajunsul strategiei hegeliene, altminteri de o uriașă putere de cuprindere, este de a fi lăsat prea puțin să se vadă faptul că între „categoriile” *Științei logicii* și cele ale tabloului kantian există o diferență însemnată, de a fi permis, „*fixarea dialecticului în logic*”, ca să folosim chiar cuvintele filosofului român¹⁴.

Repornirea motorului dialectic se face așadar cu conștiința că impuritățile care au dus la blocarea lui au fost îndepărtate.

2. Triade, sinteze, linii și legi

Teza, antiteza și sinteza sunt timpii binecunoscuți ai funcționării mecanismului dialectic. Deoarece expunerea hegeliană nu se folosește de fapt de cei trei termeni, a rămas în sarcina interpreților săi să stabilească ce „categorie” corespunde fiecărui moment. Poate fiindcă *Știința logicii* pornește de la Calitate și

¹⁰ Idem, *Devenirea întru ființă*, p. 163.

¹¹ *Ibidem*, p. 53.

¹² *Ibidem*, p. 63.

¹³ G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, trad. V. Bogdan, Editura IRI, București, 1995, p. 143.

¹⁴ C. Noica, *Etos neutral și etos orientat în rațiunea hegeliană*, p. 197.

Cantitate, titluri care se întâlnesc și în tabelul kantian (ordinea diferă totuși la Kant, unde avem cantitate și calitate, dar această inversiune nu a dat de gândit), interpretarea a preluat modelul kantian, în care cea de-a treia categorie reprezintă sinteza primelor două (de exemplu, în cazul cantității, totalitatea este sinteza pluralității și unității). Astfel a apărut dialectica liniară, o simplă enumerare de sinteze, fără legătură între ele și fără legătură cu întregul șirului din care fac parte, pe care Noica o consideră pe bună dreptate nesatisfăcătoare. Hegel însuși avertiza că „diviziunile și titlurile cărților, secțiunile și capitolele” – acestea din urmă corespunzând „categoriilor” hegeliene – „au fost făcute cu scopul de a da o vedere de ansamblu preliminară”¹⁵, ceea ce este deja un avertisment împotriva identificării lor mecanice cu teze, antiteze și sinteze. Succesiunea mecanică a celor trei momente¹⁶ alcătuieste o schemă goală, indiferentă, „o lume însuflețită în felul ei și totuși moartă”¹⁷. Pentru a-și îndeplini funcția (căci *este* o funcție), fiecare moment trebuie să-și precizeze el însuși raporturile pe care le stabilește. Cum sinteza semnalează încheierea procesului, ea va fi eliminată de Noica din schemă („în realitate procesul dialectic nu se odihnește în «sinteză», nu se încheie acolo”¹⁸), lăsată să acționeze într-un mod mai puțin pregnant decât cel al dialecticii liniare. Deoarece teza circumscrie un orizont parțial, ce rămâne a fi lărgit de procesul abia inițiat pentru putea integra parțialul de la care s-a pornit, nu se poate începe cu ea („Nu începi prin a pune teza ... ci ajungi la ceva de natura ei. Întâi pui întregul, într-un sens banal, ținta cu tot drumul până la ea; și apoi te apropii de ea, parcurgând acel întreg”¹⁹). Locul ei va fi luat de *temă*.

Dialectica noiciană, tematică, nu are un punct de origine și un punct terminus. Tema nu este părăsită niciodată, așa cum se întâmplă în dialectica liniară, în care, după momentul sintetic, se trece brusc la o nouă teză. Și, dacă în schema lui Noica apare o teză, ea este afirmată ca o *comunitate* cu tema²⁰, nu ca un *conflict* de tipul teză-antiteză, respectându-se în continuare cerința fundamentală a dialecticii de a întoarce gândul asupra gândului. În final, triada teză-antiteză-sinteză capătă forma: temă-antitemă-teză-tema regăsită.

Relația specială care se stabilește între temă și teză justifică propunerea, de către Noica, a contradicției unilaterale. În formula liniară, dialectica făcea să apară

¹⁵ G.W.F. Hegel, *Știința logicii*, trad. D.D. Roșca, Editura Academiei, București, 1966. p. 36-37.

¹⁶ Simplificată până la desfigurare, schema dialectică triadică apare la Marx astfel: „calitatea suprimată = *cantitatea*, cantitatea suprimată = *măsura*, măsura suprimată = *esența*, esența suprimată = *fenomenul*, fenomenul suprimat = *realitatea*, realitatea suprimată = *conceptul*, conceptul suprimat = *obiectivitatea*, obiectivitatea suprimată = *ideea absolută*, ideea absolută suprimată = *natura*, natura suprimată = *spiritul subiectiv*, spiritul subiectiv suprimat = *spiritul obiectiv*, *moral*, spiritul moral suprimat = *arta*, arta suprimată = *religia*, religia suprimată = *cunoașterea absolută*” (K. Marx, *Manuscrisele economico-filosofice din 1844*, trad. V. Dem. Zamfirescu, Editura Politică, p. 140).

¹⁷ C. Noica, *op. cit.*, p. 194.

¹⁸ Idem, *Devenirea întru ființă*, p. 76.

¹⁹ *Ibidem*, p. 77.

²⁰ *Ibidem*, p. 78.

contradicția între teză și antiteză. Sinteza *impunea* echilibrul celor două, un echilibru precar de altfel, deoarece antiteza era negația tezei, iar integrarea celor două presupunea ca sinteza să aducă ceva în plus față de fiecare, ceva capabil să le cuprindă și să le integreze. Adaosul sintezei nu poate fi înțeles însă exclusiv prin urmărirea procesului dialectic, ceea ce ridică mereu semne de întrebare privind legitimitatea lui. Dialectica circulară propusă de Noica nu presupune o negare a temei de către teză; dacă antitema contrazice totuși tema, actul nu este descris ca o negare, ci ca o atitudine a conștiinței: „*nu te mai recunoști în ea și nu se mai recunoaște în tine*”²¹. Teza dialecticii liniare era mai degrabă luată în considerare ca un simplu enunț, tema este mai mult decât atât, implică angajamentul conștiinței față de ea. Din acest motiv, relația dintre antitemă și teză nu mai este la Noica la fel de strânsă ca cea dintre temă și teză. Teza „nu arbitrează indiferent între temă și antitemă, ci tinde către ultimul (respectiv primul) termen, tema”²². Astfel că antitema poate contrazice tema, dar aceasta, reconfigurată de către teză, nu mai contrazice antitema, ci o integrează.

Noica nu schematizează dialectica sa tematică și se ferește să-i formuleze cu strictete „regulile de întrebuintare”. Faptul nu reprezintă un neajuns al propriei dialectici, dimpotrivă. Dialectica liniară a ajuns în cele din urmă la formularea unor legi care au redus-o la un simplu mecanism al intelectului, reglementat rigid de aceste legi. Contradicția unilaterală a lui Noica *nu* este o lege a dialecticii sale, este mai degrabă o consecință a raportului special care se stabilește între temă și teză. În câmpul dialecticii sale, Noica reia o vorbă a lui Goethe despre legea „față de care nu există decât excepții”, evidențiindu-i caracterul numai aparent paradoxal²³: orice temă care a ajuns să se constituie ca teză este o excepție față de sine însăși, o excepție care tinde la rândul ei să devină regula. Ca excepție față de regulă, teza poate conduce la cinci situații diferite: poate infirma regula, o poate confirma, o poate lărgi, i se poate alătura ca o nouă regulă, sau o poate desființa și înlocui²⁴. Fiecare dintre aceste situații particularizează traiectoria dialectică a lui Noica, care nu rămâne indiferentă față de conținuturile pe care le poartă, obligându-le să i se supună, ci se mlădiează după acestea.

Dialectica noiciană conduce la un nou concept al rațiunii. „*Rațiunea trebuie să nu fie neutră*”²⁵ – ieșirea rațiunii din neutralitate este asigurată de formula ce permite excepției să-și spună în mod constant cuvântul față de regulă.

3. Dialectica și ființa

La Hegel, punctul de plecare al dialecticii era ființa, „ființa pură, fără nici o determinație”. La Noica, ființa este punctul culminant. Pentru o dialectică circulară, punctul de plecare și cel de sosire se confundă însă. Cu condiția ca punctul de

²¹ *Ibidem*, p. 77.

²² *Ibidem*, p. 101.

²³ *Ibidem*, p. 163.

²⁴ C. Noica, *Modelul cultural european*, Edit. Humanitas, București, 1993, p. 26.

²⁵ Idem, *Devenirea întru ființă*, p. 104.

plecare să fie asumat ca o temă, nu ca o teză. „Căci ființa nu este un dat, cu atât mai puțin unul desăvârșit, ci tocmai o temă”²⁶. Ființa nu este un dat și, în același timp, nu este nici un imediat²⁷. Ipostazele de ființă divină, desăvârșită, sau de ființă pură nu pot ocupa rolul de temă; sunt însă potrivite ambele pentru rolul de teză. Din această poziție dialectică ele pot reînvia argumentul ontologic.

Rolul argumentului ontologic nu mai este însă demonstrativ. Necesitatea ființei nu mai face obiectul unei *demonstrații*²⁸, unei treceri de la conceptul ființei la existența sa. Ființa gândită tematic pune în joc cele trei funcții categoriale regăsite în tabelul kantian al categoriilor: devenirea, devenirea întru ființă, ființa. Cele trei funcții categoriale nu trebuie preluate însă liniar, într-o schemă de tipul devenire → devenire întru ființă → ființă. Fiecare funcție categorială își desfășoară propriul traseu dialectic. Devenirea, ca temă regăsită, nu ca teză, se deschide către devenirea întru ființă, nu este contrazisă de aceasta. La rândul ei, ființa nu contrazice devenirea întru ființă, ci o preia ca pe o nouă temă regăsită.

Din postura de funcție categorială, ființa nu apare ca un produs al gândirii, o cunoaștere *despre* o realitate oarecare, fie ea și privilegiată, ci *este* însăși gândirea, rațiunea. Desfășurarea argumentului ontologic va conduce la solidarizarea conștiinței și a realităților. „Întoarcerea gândului asupra gândului” nu ține separat gândul reflectat de cel care reflectă, ci realizează fuziunea celor două. O dată instaurată, identitatea dintre rațiune și realități nu rămâne fixă, imobilă, nu se mai blochează în perfecțiunile vechiului argument ontologic, ci este reluată, ca temă regăsită.

Dacă, așa cum spuneam mai sus, dialectica se află în căutarea sensurilor, nu a legilor, ce sens are această mișcare prin care rațiunea și realitatea fac corp comun? Răspunsul lui Noica este: „*omul este după chipul și asemănarea ființei*”²⁹. De modul cum *gândește* ființa depinde, cu alte cuvinte, modul în care omul *este*. Poate că un om anumit nu-și angajează conștient niciodată gândirea față de ființă; dar aceasta nu înseamnă că *ea* nu lucrează în el. În cele mai neînsemnate acte ale sale, în activitățile cotidiene, în proiectele pe care le plăsmuiește, omul nu face altceva decât să exprime grăuntele de ființă care-l constituie. Chiar în absența unui discurs explicit pe tema ființei, orice om, prin faptul existenței sale, își expune ființa proprie, este el însuși un limbaj, mai mult sau mai puțin coerent. Promisiunea de a descifra acest limbaj nu este neînsemnată. Dacă descifrarea codului genetic, ce stă la temelia vieții, a stârnit un atât de mare interes, cu atât mai mult ar trebui să o facă acel cod care ne dă constituția spirituală. Ignorarea limbajului pe baza căruia se structurează viul nu prejudiciază nici o faptură însuflețită, însă necunoașterea celui prin care spiritul ne structurează ar putea să aibă urmări nefaste.

²⁶ *Ibidem*, p. 136.

²⁷ *Ibidem*, p. 125.

²⁸ *Ibidem*, p. 136.

²⁹ *Ibidem*, p. 388.